

(2006) Nепublikované

Majstrovanie: od trichomonád k Lukašenkovi

Výstava fotografií Pavla Demeša v Open gallery na Baštovej ulici v Bratislave, nazvaná „Connections“, vyvoláva dvojitý zážitok. Estetický: každá z fotografií zdarilo spojuje familiárnosť a prekvapivosť, ktorých namiešanie v správnych pomeroch – podľa predstavy, ktorú u nás empiricky skúmal Peter Fedor – rozhoduje o sile estetického účinku. A kognitívny: sú výpoveďami o našej dobe a jej prominentných aktéroch. Ale v podobe, aké dostávame prostredníctvom umenia. Teda výpoveďami rozsiahlejšími a obsažnejšími, než aké vie vyjadriť popis výlučne prostredníctvom pojmov – popis, o aký usilujeme vo vede. Pre nás, čo sa vedou zaoberáme, výstava je zároveň podnetom k všeobecnejšiemu premýšľaniu. O tvorbe. O diele, umeleckom a vedeckom. O vzťahu medzi dielom a jeho tvorcom. O povahe a zmysle tvorivosti v ultimátnej dobe ľudských dejín.

Biológia tvorby

V r. 2006 uplynie desať rokov, čo pápež Ján Pavol II. vyhlásil, že darvinovské vysvetlenie evolúcie života je viac, než iba hypotézou. Západná kultúra dnes teda už jednotne akceptuje fakt, že človek je produktom evolúcie, tak ako všetky iné živočíchy. Čo nás potom od iných živočíchov odlišuje, čo nás robí jedinečnými? Nesmrteľnosť – konštatuje Ján Pavol II. Nejakú dobu nám ešte potrvá, kým sa na výklade tohto pojmu všetci ujednotíme: nástupca Jána Pavla II. má s tým ťažkosti. Nie však iba on. Umenie s tým problém nemá a možno nikdy nemalo. Prvé vyjadriť, bez toho, aby na to potrebovalo pojmy, že ľudská nesmrteľnosť je metaforou – jednou z najpôsobivejších, akú náš mozog je schopný vygenerovať.

Z túžby po nesmrteľnosti človek tvorí, zvečniť sa chce vo svojom diele, hovorí jeden zo štandardných pojmových výkladov nesmrteľnosti ako metafory. Človek je naozaj jediný zo živočíchov, ktorý je schopný tvorby. Pravda, aj iné živočíchy dokážu konštruovať pozoruhodné veci: mravce mraveniská, pavúky pavučiny, vtáky hniezda, bobry priehradu, havrany a šimpanzy dokonca aj jednoduché nástroje. Robia to však stereotypne, pod diktátom génov. Po tisícročia rovnako. Tým, že človek dokáže zhotovovať objekty, sa od iných živočíchov nelíši. Len mu to ide ľahšie, lebo dokáže pozorovať a napodobňovať. Jedinečnosť človeka je v tom, že sa neuspokojuje s imitovaním: chce robiť nové artefakty, nie iba kopírovať tie, čo zhotovili iní. Má potešenie z inovácií, z objavovania. Chce sa predvádzať pred členmi svojej skupiny. Svojimi výtvormi vnáša poriadok do sveta okolo seba. Je aj veľa ďalších motívov, ktoré človeka podnecujú k tvorbe. Ľudská tvorivosť je hlavným motorom kultúrnej evolúcie; ona z nej robí jednosmerný proces – rast ku stále väčšej komplexnosti a komplikovanosti. Rast stále rýchlejší...

Pravda, aj biologická evolúcia je vo svojom celku tvorivá. Dnes vieme: nie sú to len slepé mutácie a výber; sú to rekombinácie a sebaorganizácia. Lenže tvorba v biologickej evolúcii je o mnoho rádov pomalšia, než je tvorba ľudí v kultúrnej evolúcii. V jednom je však ľudská tvorivosť blízka univerzálnej tvorivosti života: François Jacob kedysi napísal, že život sa nepodobá inžinierovi, ktorý si výrobok vopred naprojektuje a potom skladá súčiastky naisto. Podobá sa domácemu majstrovi (čeština má pre to slovo „kutil“, francúzština „bricoleur“, angličtina „tinkerer“, nemčina „Bastler“), ktorý zmajstrováva novú mašinu z rozmanitých materiálov, čo nájde okolo seba: z pokazených súčiastok iných mašín, z odpadu po inom zmajstrovávaní, z čohokoľvek, čo mu príde pod ruku. Na takúto montáž

nového zo starého, tam ide celá jeho fantázia. Hoci sa to možno nezdá, umelec, vedec, tvorivý človek vôbec, sa podobá elementárnemu životu: zmajstrováva – len to robí milióny ráz rýchlejšie.

Arthur Koestler v knihe o akte tvorenia vidí podstatu tvorby v schopnosti nachádzať nové súvislosti vo svete, spojovať veci, ktoré ako by k sebe nepatrili, „bisociovať“. Popisuje tri oblasti, v ktorých sa prejavuje ľudská tvorivosť: umenie, veda a humor. Koestler bol mužom výnimočnej predstavivosti a inteligencie. Ako mnohí iní európski intelektuáli, nadchol sa komunistickou utópiou po Októbrovej revolúcii v Rusku, ale bol vari aj prvý, ktorý komunizmus opustil a popísal jeho neľudskosť a iracionalitu. Je skôr podivné, že napriek tejto osobnej skúsenosti neurobil jeden konzekventný záver: zlyhanie komunistickej utópie upozornilo na ďalšiu, štvrtú oblasť, na ktorú by tvoriví ľudia mali sústrediť pozornosť a do ktorej by mali investovať svoju invenčnosť a tvorivé schopnosti – oblasť inštitúcií, politických štruktúr, sociálnej dynamiky. Ak protagonistami prvých troch oblastí tvorby sú umelci, vedci a humoristi, ako nazvať tvorcov, ktorí tvoria v tejto štvrtej doméne?

Slovo a čin

Demešova výstava, cez svoje širšie súvislosti, tiež stavia túto otázku. A možno aj naznačuje odpoveď. Pavol Demeš začínal svoju kariéru v jednej zo štyroch tvorivých oblastí – vo vede. Vyštudoval biológiu na prírodovedeckej fakulte Karlovej univerzity. V tú dobu som ho aj v Prahe spoznal. Ako študent, i neskôr ako vedecký pracovník, skúmal v kolektíve biológov-parazitológov prvoka trichomonádu. Neprijemného parazita, ktorý dokáže svojmu hostiteľovi poriadne otráviť život.

Demeš sa učil v Prahe v neplodnej dobe dejinnej frašky, ktorú predstavovala husákovská „normalizácia“. Okrem odborných prednášok navštevoval aj neoficiálne semináre, ktoré sa konali mimo fakultnú pôdu. Hovorilo sa na nich aj o biológii, ale vždy v spojení s filozofiou: hlavným prednášateľom bol muž, ktorý v podstate opustil experimentálnu biológiu a venoval sa filozofickej reflexii. Boli to cenné reflexie: v duchovnej prázdnote „normalizačných“ čias podnecovali mladých ľudí k uvažovaniu, diskusiám, k čítaniu klasických filozofických textov, k presvedčeniu, že súčasnosť je historickou úchylkou, prechodnou, ktorej ukončenie treba aktívne urýchľovať. Nedokázal som sa však vyhnúť dojmu, že semináre a ich diskusie priťahovali obzvlášť takých študentov, ktorým sa laboratórna práca mánila alebo na ňu nemali dostatok manuálnej zručnosti. Podieľanie sa na všeobecných ďalekosiahlych diskusiách o povahe vesmíru a života im tento hendikep kompenzovalo a nechť z experimentálnej práce racionalizovalo. Demeš bol iný: v laboratóriu pracoval dlho do noci. Myslím si, že práve počas týchto pražských štúdií získal celoživotnú nechť k vznešeným rečiam, ktoré od konkrétneho života majú ďaleko. Vyzerá to tak, že v ľudskom živote sú dva obdobia vpečatovania spôsobov cítenia, myslenia a konania: prvé v rannom detstve a druhé v citlivom období adolescencie, ktoré pre mnohých je zároveň obdobím štúdia na vysokej škole...

Práve týmto možno hádam vysvetliť Demešov vývoj po skončení štúdií, keď sa vrátil do Bratislavy. S nesmiernou pilnosťou dokázal, v podstate z ničoho, vybudovať samostatné laboratórium pre výskum parazitických prvokov na lekárskej fakulte. Veľmi rýchlo sa aj profesionálne presadil. Odborný úspech mu otvoril cestu do Ameriky, kde rok pracoval na parazitologickom pracovisku. Do Bratislavy si však priniesol aj inšpiráciu z neoficiálnych pražských seminárov. Čoskoro začal, na striedačku s Dušanom Ondruškom, organizovať bytové stretnutia. No asi práve jeho averzia k prázdnomu rečeniu a neopodstatnenému špekulovaniu dala týmto bratislavským seminárom – ilegálnym, treba povedať bez preháňania – celkom iný charakter: na každý z nich bol pozvaný uznávaný slovenský odborník, sociológ, psychológ, biológ, lekár, historik, ktorý predniesol informatívnu prednášku zo svojho odboru.

Diskusia účastníkov, skoro bez výnimky mladých ľudí, sa vecne sústreďovala iba na problémy, naznačené alebo vyprovokované prednáškou.

Až posledný seminár z niekoľkých desiatok mal iný charakter. Konal sa 18. novembra 1989 a možno povedať, že vstúpil do dejín. Už sa na ňom nepreberali odborné témy. Európa vrela, v susedných krajinách sa rozpadali komunistické režimy; v diskusii šlo o to, ako urýchliť rozpad u nás a čo robiť po nastolení normálnych pomerov. Viac-menej náhoda spôsobila, že na tomto seminári boli prítomní temer všetci hlavní aktéri slovenského Novembra.

Možno tento seminár bol začiatkom čohosi, čo sa by sa na prvý pohľad mohlo javiť ako prelom v profesionálnej kariére Pavla Demeša. Opúšťa laboratórium. Naplno sa zapája sa do obnovovania normálnosti v postkomunistickom Československu. Začína pracovať na oddelení zahraničných stykov ministerstva školstva. Zorganizuje autobus, ktorý každý deň vozí bratislavských vysokoškolákov na skusy na viedenské vysoké školy. Vymyslí a zrealizuje nápad, ktorý Slovensku závidí nielen český partner, ale aj iné postkomunistické krajiny: zo západných krajín prichádzajú na Slovensko dobrovoľníci, aby Slovákov učili cudzie jazyky. V Amerike nadchne pre túto misiu svojich odborných kolegov, a ešte viac ich manželky. Vybuduje vynikajúcu agentúru pre sprostredkovávanie pobytu slovenských študentov na školách v zahraničí. Je potom skôr už len pochopiteľné, že sa po čase stane aj členom vlády, ministrom pre medzinárodné vzťahy. A po zmene vlády riaditeľom zahraničného odboru prezidentskej kancelárie. No zároveň je centrálnou postavou budovania tretieho sektoru nevládných organizácií. V terajšej funkcii vedúceho stredoeurópskej pobočky Marshallovho fondu pre transatlantickú spoluprácu svoju skúsenosť s verejnými aktivitami na Slovensku vložil do aktivizácie občanov Juhoslávie v ich úsilí o odstránenie autokratického režimu. To isté sa mu podarilo na Ukrajine. Pred sebou má podobný zámer, pokiaľ ide o zavedenie štandardnej demokracie v Bielorusku. Do týchto činností vkladá vlastne aj svoje zaujatie parazitológiou – veď autokrati sú vlastne sociálnymi a politickými parazitmi.

Bol tento profesionálny vývoj Demeša, prechod z laboratória do spoločenskej arény, prelomom v jeho živote? A či predstavuje kontinuitu tých ambícií, s ktorými v Prahe na univerzitnej pôde začínal? A ako s tým súvisia fotografie, prezentované na výstave? Kam vlastne zaradiť človeka, ktorý zasahuje do politiky, doma i za hranicami a pritom nie je politikom, ktorý svojimi aktivitami generuje nové poznatky o ľudskom správaní a o spoločnosti a pritom nie je vedcom, ktorý ovplyvňuje vzdelávanie a životné postoje mladých ľudí a pritom nie je pedagógom, ktorý vystavuje umelecké fotografie a pritom nie je umelcom?

Zmajstrovávanie ideí

Koncom roku 2005 anglický magazín Prospect spolu s americkým žurnálom Foreign Policy zostavili zoznam sto vedúcich intelektuálov sveta. Medzi slávnymi menami Chomského, Eca, Dawkinsa, Huntingtona, Pinkera, Rushdieho, Zakaria, Havla objavilo sa na zozname meno jediného človeka zo Slovenska: Pavla Demeša. S údajom, že ide o politického analytika. Zostavovatelia vysvetlili, že do zoznamu zaradili ľudí, čo splňujú kritérium verejného intelektuála (public intellectual): človeka, ktorý nielen vyniká vo svojej oblasti záujmu, ale má schopnosť komunikovať idey a ovplyvňovať všeobecné debaty. Zdôraznili, že do zoznamu zaradili ľudí podľa ich verejného vplyvu, ktorý presahuje rámec ich vlastnej krajiny a týka sa iných krajín regiónu, ak nie priam celej zeme.

Zoznam zaregistrovali médiá na celom svete. Francúzske médiá sa posťažovali, že je v zozname málo Francúzov. České sa buď hrdili Václavom Havlom, alebo jeho výskyt na zozname ako kontroverznej osobnosti spochybňovali. Slovenské médiá o zozname tiež písali, ale o tom, že je na ňom aj Slováčok, sa – pokiaľ mi je známo – z médií verejnosť nedozvedela.

V tradičnom slovenskom chápaní je označenie intelektuál obmedzené na spisovateľov, kňazov a kazateľov, v krajnom prípade možno učiteľov a novinárov. Hlavným poslaním slovenského intelektuála bolo od čias „národného obrodzenia“ hlbokomyseľne dumať, sčasti síce aj o svete vôbec, no predovšetkým o národe a jeho osude. Stenať nad tým, akí sme malí a ukrivdení a ako sa nedá nič robiť. Tento typ intelektuálov pestoval v národe rovnostárstvo, no s ním aj kolektívne komplexy menejcennosti. „Superintelektuál“ Vladimír Mináč priam imprintoval niekoľko generácií svojím názorom, že sme vždy boli iba „predmetom“, nikdy nie „podmetom“ dejín a že to hlavné, na čo máme byť hrdí, je fakt, že sme napriek nepriazni početných nepriateľov prežili. Implicitná tomuto názoru je aj „útecha“, že sme všetci v jednom vreci a hranice rodného chotára z nás nik prerásť nedokáže. Do takejto kategórie intelektuála Demeš celkom isto nepasuje.

Ale nezmesť sa celkom ani do inej, modernejšej a univerzálnejšej kategórie, do ktorej patria intelektuáli ako „vzdelaní ľudia ktorí vo verejnom diskurze usilujú o čo najvernejší popis skutočností“, alebo, podľa iného textu, ako „vedci, umelci, publicisti, ktorí využívajú svoje profesionálne znalosti na to, aby aktuálne problémy spoločnosti pomenovali, pokúšali sa ich pojmovým uchopením vyjasniť a svoje chápania komunikovali politikom a verejnosti“. Demeš písal a píše brilantne, ale málo. Pár jeho textov je nepríliš známych doma a vo svete ich sotva niekto pozná. Odráža to zrejme jeho odpor k prázdnemu verbalizovaniu, hraniu so slovami bez akýchkoľvek praktických dôsledkov, ktorý si priniesol z pražských štúdií. Dnes navyše žijeme v časoch ohromnej inflácie slov; pomaly ako by sa každý gramotný človek chcel zvečniť písaním; podľa Milana Kunderu sa v našej dobe zvädza zápas o ľudské ucho. No aj niečo iné, možno ešte podstatnejšie, charakterizuje našu prítomnosť: sociálne a politické inštitúcie, ktoré voľakedy pretrvávali stáročia a potom aspoň desaťročia, sa dnes menia veľmi rýchlo. Stále rýchlejšie. Voľakedy sa striedali ľudia, no inštitúcie pretrvávali. Dnes sa tým istým ľudom, včasnšie než ich vystrieda nová generácia, rozsypávajú inštitúcie pod rukami. Táto rýchla zmena inštitúcií, ak nemá byť chaotická a deštruovať spoločnosť, si vyžaduje ľudskú tvorivú invenciu – už nie iba na popis a analýzu stavu, ale na jeho konkrétne ovplyvňovanie. To je oná štvrtá oblasť pre tvorivých duchov, o ktorej Koestler ešte nevedel. Dnes sa možno ona stáva výzvou pre najodvážnejších: už nejde iba o produkciu nových ideí – tých je vari dosť, možno až nadbytok – ale o ich zmajstrovávanie do podoby, ktorá má priame sociálne a politické účinky. „Manažovanie ideí“ – to je termín, ktorý Demeš s obľubou používa.

A tak vedľa tých intelektuálov, čo idey generujú a dávajú ich k dispozícii politikom a verejnosti – nazvime ich reflexívnymi intelektuálmi – svet dnes potrebuje nový typ intelektuálov: akčných. Na Slovensku je Pavol Demeš prototypom akčného intelektuála. V celom postkomunistickom regióne je jeho čelným, pionierskym predstaviteľom. Práve preto na zoznam stovky hlavných intelektuálov dnešného sveta po zásluže patrí. Slovenská kultúra konečne, a navyše takto originálne, prekračuje hranice vlastnej farnosti a vnáša svoj vklad do pokladnice celosvetovej.

Výstava fotografií „Connections“ je malým, čiastkovým zdokumentovaním tohto faktu. Chýbala mi na nej jedna fotografia, ktorý Pavol Demeš kedysi urobil a nevedno prečo nepostavil teraz výstave do čela. Mohla by niesť názov „Cross road“, v dvojznačnom vyznení: ako „krížna cesta“, ale aj ako „krížová cesta“. Majstrovská ukážka umeleckej tvorby ako zmajstrovávania. Je jedno miesto neďaleko slovenských hraníc, na ceste z Viedne do Bratislavy, ktorou denne prejdú stovky Slovákov. Na tomto meste by každý mohol zahliadnuť náhodný súbeh nesúvisiacich artefaktov: smeroviek ukazujúcich na všetky strany, krucifixu, elektrického stožiaru – sotva si ho však niekto povšimne. Demeš jediný dokázal tieto artefakty koestlerovsky „bisociovať“ a zvečniť do podoby fotografického obrazu. Snímka je mnohvrstvovou výpoveďou a mnohovýznamovým symbolom. Jedna z možných interpretácií: Slovensko nebolo nikdy na kríži, neúpeli sme v tisícročnej porobe – to sa nám

len niektorí tradiční intelektuáli snažili nahovoriť. Dnes sme na križovatke; a cesty z nej vedú na rôzne strany. Vo veľkej miere závisí od vzdelaných ľudí – a od reflexívnych a akčných intelektuálov možno najviac – ktorým smerom sa naša krajina bude uberať. O tom však Demeš nepíše a nereční. Vyjadril to nepojmovo, umeleckou fotografiou.

V spoločenstve slovenských intelektuálov je Pavol Demeš novátorom. Horekovanie neznáša, výhovorkám sa vysmieva, patetickými výzvami pohŕda. Veľa toho verejne nenahovorí a máločo pre verejnosť napíše. Jeho tvorivosť má iný charakter. Ako čelný aktér stredoeurópskej a východoeurópskej občianskej spoločnosti zmajstrováva staré a nové idey a dáva im podobu činov.

Ladislav Kováč, biológ